

Waldemar Chrostowski

"Juden und Christen in der Antike",
hrsg. J. van Amersfoort, J. van Oort,
Kampen 1990 : [recenzja]

Collectanea Theologica 62/3, 185-188

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Gospel of Thomas and the Trial of Jesus (G. Quispel, Utrecht) oraz *Wisdom and the Spirit — An Exegesis of 1 Corinthians 2,6—16* (J. Reiling, Utrecht).

Wybrane aspekty literatury i dziejów pierwotnego chrześcijaństwa podjęli J. Roldanus (Groningen) w artykule *L'héritage d'Abraham d'après Irénée* (s. 212—224) oraz W. Rordorf (Neuchâtel) w tekście *In welchem Verhältniss stehen die apokryphen Paulusakten zur kanonischen Apostelgeschichte und zu den Pastoralbriefen?* (s. 225—241). Dwa następne artykuły (s. 242—254) dotyczą zagadnień z zakresu historii egzegezy NT: *Acts 9,3 and Other Cases of Ellipsis Obiecti* (J. Smit Sibinga, Amsterdam) oraz *Der Antichrist — Zum religionsgeschichtlichen Hintergrund von 1 Joh 2,18, 22; 4,3 und 2 Joh 7* (G. Strecker, Göttingen). *Festschrift* zamykają dwa studia nad apokryfami (s. 255—275): „*Apocryphe relatif à Jacob et Joseph*” (van Haelst no. 571) und *der Sitz im Leben von Apocrypha-Papyri* (K. Treu, Berlin) oraz *The Protoevangelium of James and Intertextuality* (W. S. Vorster, RPA).

Po części artykułowej następuje (s. 276—285) bibliografia publikacji prof. A. F. J. Klijna za lata 1949—1987, opracowana przez A. Hilhorsta (Groningen). W pierwszej części zamieszczono wykaz książek i artykułów (łącznie ponad 150 pozycji), zaś w drugiej uwzględniono jego udział jako wydawcy w periodykach (NTS, NT i „*Vigiliae Christianae*”), publikacjach seryjnych (5 pozycji) i książkach (4 pozycje). Otrzymujemy wizerunek pracownika i wszechstronnego uczonego, który na trwale zapisał się w nowożytnych studiach nad Nowym Testamentem. Publikację zamyka wykaz skrótów.

Wszystkie składające się na *Festschrift* pryncypali stoją na najwyższym poziomie naukowym. Poruszają bardzo specjalistyczne kwestie badawcze i w znakomitej większości mają charakter analityczny. Z pozycji polskiego nowotestamentalisty na szczególną uwagę zasługują teksty o profilu egzegetycznym. Urodzinowy *Festschrift* odznacza się wysokim poziomem edytorskim. Starannie opracowany i pięknie wydany stanowi doskonały przykład najwłaściwszego wyrażenia szacunku i upamiętnienia wkładu badawczego, a zarazem kolejny kamień milowy w dziedzinie biblijki nowotestamentowej i jej dyscyplin pokrewnych.

ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa

AMERSFOORT van J., OORT van J. (Hgg.), *Juden und Christen in der Antike*, Uitgeversmaatschappij J. H. Kok, Kampen 1990, s. 150.

Cennym rezultatem organizowania naukowych konferencji i sympozjów jest nie tylko bezpośrednia wymiana myśli i doraźne przedyskutowanie rozmaitych ocen i opinii, lecz możliwość szerokiego oddziaływania wypracowanych treści. Dzieje się tak zwłaszcza wtedy, gdy zaprezentowane w ramach spotkania wykłady są publikowane w formie książkowej, co z wielokrotnia liczbę osób, które mogą korzystać z osiągnięć specjalistów. Omawiana książka jest owocem sympozjum patrystycznego, jakie w dniach od 2 do 5 stycznia 1989 r. odbyło się w Utrechcie (Holandia). Wzięło w nim udział 70 uczestników, w czym organizatorzy i redaktorzy książki dopatrzili się wymownej symboliki — odpowiednika 72 tłumaczy Biblii Hebrajskiej, którzy w diasporze zgłębiali jej znaczenie i dokonali językowej i teologicznej transpozycji ksiąg świętych do greckiej mentalności i kultury. Na tom składa się osiem referatów poświęconych rozmaitym aspektom starożytnych stosunków między chrześcijanami a wyznawcami judaizmu. Wszystkie teksty są wydrukowane w języku niemieckim, chociaż dwa referaty były pierwotnie wygłoszone po angielsku i przetłumaczone na niemiecki.

Georg Kretschmar (Monachium), w tekście opatrzonym tytułem *Die*

Kirche aus Juden und Heiden (s. 9—43), omawia specyfikę judeochrześcijaństwa. Rozpoczyna od wskazania problemów badawczych typowych dla studiowania wczesnej starożytności chrześcijańskiej i skupia uwagę na kwestii samoświadomości chrześcijan pochodzenia żydowskiego. Kluczowe znaczenie w procesie formowania się tej samoświadomości miało definitywne rozejście się dróg Synagogi i Kościoła, jakie nastąpiło pod koniec I w. po Chr. W sytuacji nasilającej się konfrontacji postępowało usztywnienie poglądów i zachowań wyznawców judaizmu i chrześcijan, którzy — mimo wspólnych korzeni — coraz wyraziściej zaznaczali własną odrębność i odcinali się od siebie. Stawiało to w trudnym i niezręcznym położeniu tę część wyznawców Jezusa Chrystusa, którzy z pochodzenia byli Żydami i szukając kryteriów do samookreślenia się przeżywali trudności z obydwu stron. Chociaż wzajemna separacja rozpoczęła się w okresie apostołskim, osiągnęła swój szczyt w II w. po Chr. Całość tej złożonej i zaniedbanej problematyki nabiera szczególnego znaczenia w dobie opracowywania post-Holocaustowej teologii chrześcijańskiej, która pragnie w nowy sposób odnieść się do obolałych i krzywdzących stereotypów przeszłości.

Holenderski patrolog J. S. Vos (Amsterdam), w artykule *Legem statui-mus — Rhetorische Aspekte der Gesetzesdebatte zwischen Juden und Christen* (s. 44—60), nawiązuje do epizodu opisanego w Dz 18, 12—16. Korynccy Żydzi postawili Apostoła Pawła przed sądem Galliona. Ten nie chciał podjąć żadnych oficjalnych rozstrzygnięć prawnych twierdząc, że chodzi o spór wewnątrzżydowski, do rozwiązania którego jego autorytet nie jest potrzebny: „Gdyby tu chodziło o jakieś przestępstwo albo zły czyn, zająłbym się wami, Żydzi, jak należy, ale gdy spór toczy się o słowa i nazwy, i o wasze Prawo, rozpatrzcie to sami. Ja nie chcę być sędzią w tych sprawach” (ww. 14—15). Celem lepszego zrozumienia motywów takiej decyzji Vos podaje pod uwagę inne przykłady z literatury wczesnochrześcijańskiej, w których wchodzi w grę spór o Prawo: Listy Pawła, Dzieje Apostolskie oraz *Dialogi z Zydem Tryfonem* Justyna.

Mimo wzmagających się napięć i konfliktów wzajemne wpływy oraz związki chrześcijaństwa i judaizmu były od początku ogromne. Szły w obydwu kierunkach, aczkolwiek obie wspólnoty przyznawały się do tego bez entuzjazmu, a nawet niechętnie. Szwajcarski patrolog W. Rordorf (Neuchâtel), w artykule *Wie steht es um den jüdischen Einfluss auf den christlichen Märtyrerkult?* (s. 61—71), zwraca uwagę na te aspekty chrześcijańskiego kultu męczenników, które mają swoje żydowskie paralele. Chrześcijańskimi odpowiednikami grobów żydowskich proroków i męczenników były groby własnych męczenników i biskupów. Pozostaje to w łączności z pojmowaniem ofiary eucharystycznej jako *anamnēsis*, łac. *commemoratio*: upamiętnianie męczenników aktualizowało ich poświęcenie się, podobnie jak Eucharystia stanowi aktualizację ofiary Chrystusa.

Wolfgang Wischmeyer, patrolog z Heidelbergu, przedstawił referat zatytułowany „*Die Epistula Anne ad Senecam*” — *Eine jüdische Missionschrift des lateinischen Bereichs* (s. 72—93). Chodzi o apokryficzny zapis z IX w., odnaleziony w przekładzie łacińskim w bibliotece arcybiskupiej w Kolonii, który stanowi przykład typowej dla IV w. żydowskiej literatury o tendencjach misjonarskich. Autor zamieszcza niemieckie tłumaczenie tekstu, a następnie dokonuje jego analizy językowo-histerycznej konkludując, że jest to pismo opracowane między r. 313 a 335. Dokonuje też porównania go z apokryficznym *Listem Pawła do Seneki*. Tego rodzaju twórczość dowodzi istnienia silnych tendencji sympatyzujących z judaizmem, szczególnie żywych na przełomie III i IV wieku.

Pozostałe cztery referaty dotyczą złożonej problematyki koegzystencji chrześcijan i Żydów w różnych rejonach Imperium Rzymskiego, a mianowicie w Gruzji, Aleksandrii, Ziemi Świętej i Azji Mniejszej. Tekst *Juden und Christen in Georgien in den ersten christlichen Jahrhunderten* (s. 94—100), pióra

T. Mgaloblishvili (Tbilisi), akcentuje, że wschodnia Gruzja była jednym z pierwszych krajów, w których chrześcijaństwo zyskało status religii państwowej. Zarówno źródła historyczne, jak i ikonografia oraz najstarsze świadectwa liturgiczne dostarczają wielu przykładów silnego oddziaływania judeochrześcijaństwa. Można wnioskować, że w IV w. w chrześcijaństwie na terenie Gruzji ścierały się dwa prądy: stary, o charakterze aramejsko-judeochrześcijańskim i nowy, o zabarwieniu hellenistycznym. Ostatecznie zwyciężył ten drugi i to on stał się fundamentem religii państwowej.

Wiele napisano o sytuacji na terenie Aleksandrii, gdzie w ostatnich stuleciach epoki przedchrześcijańskiej istniała prężna wspólnota żydowska, której największym osiągnięciem było dzieło zwane Septuagintą. W artykule *Juden und Christen in Alexandrien im 2. und 3. Jahrhundert* (s. 101—116) R. van den Broek (Utrecht) słusznie stwierdza, że trudniejsze jest ustalenie przebiegu wydarzeń w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Na obszarze, w którym Żydzi byli obecni i zintegrowali się od kilku stuleci, po pojawieniu się chrześcijaństwa obie wspólnoty religijne zdecydowanie odcinały się od siebie. Przejawami walki było wzajemne milczenie o sobie albo silne polemiki. Lecz i w Aleksandrii natrafiamy na liczne ślady prężnej wspólnoty chrześcijańskiej oraz na dowody zależności i obustronnych wpływów w dziedzinie idei i wyobrażeń teologicznych. Były one tak głębokie, że łączyły Klemensa i Orygenes z Filonem, chociaż dzieliła ich czasowa rozpiętość kilku pokoleń.

Przedostatnie studium, autorstwa A. M. Rittera (Heidelberg), nosi tytuł *Juden und Christen im Heiligen Land — Palästina unter Konstantin und Theodosius* (s. 116—124). Ten bardzo interesujący artykuł dotyczy węższego okresu w dziejach Ziemi Świętej, kiedy to z jednej strony krzepło i umacniało się chrześcijaństwo, które za rządów Konstantyna i Teodozjusza miało się stać dominującą siłą Imperium, natomiast z drugiej krystalizowała się i była utrwalana na piśmie tradycja żydowska, która znalazła wyraz w dziełach normatywnych dla judaizmu rabinicznego (Miszna, Tosefta i Talmudy — Babiloński i Palestyński). Drogi obydwu wspólnot religijnych ustawicznie się rozchodziły, zaś w IV w. dokonana się pełna separacja. Dalsze szczegółowe badania powinny się zogniskować na zagadnieniach końca żydowskiej instytucji patriarchatu oraz na rabinacie i poznaniu wzrostu liczebności i znaczenia diaspory.

Ostatni artykuł w książce nosi tytuł *Juden und Christen in Aphrodisias im Licht ihrer Beziehungen in anderen Städten Kleinasasiens* (s. 125—143). Autor, P. W. van der Horst (Utrecht), przytacza żydowskie i pogańskie świadectwa z okresu międzytestamentowego, w których podkreśla się ogromne rozproszenie narodu żydowskiego po wszystkich zakątkach starożytnego świata. Liczbę wszystkich Żydów we wczesnym okresie rzymskim szacuje się na 2—8 mln, przy czym najbliższą prawdy jest liczba ok. 5 mln. Około 2 mln Żydów mieszkało w Palestynie, zaś pozostałe 3 mln w diasporze, z tego ok. miliona w Egipcie i mniej więcej tyle samo w Azji Mn. Mieszkali tam w kilkudziesięciu miastach, zaś jedno z nich — Afrodisias — położone w pld.-zach. części Azji Mn., zwanej Karią, omawia autor jako typowe dla poznania realiów żydowskiego życia w diasporze. Tamtejsi Żydzi skutecznie oddziaływali na lokalne wspólnoty chrześcijańskie i ślady obustronnych kontaktów i wpływów są wielorakie.

Pięknie i starannie wydaną książkę zamyka indeks osobowy (s. 144—150), zawierający imiona postaci starożytnych i nazwiska nowożytnych znawców przedmiotu. Publikacja powinna znaleźć się w bibliotece każdego badacza chrześcijańskiej starożytności i wczesnego judaizmu rabinicznego, a więc nowotestamentalisty, judaisty, patrologa, historyka Kościoła i religioznawcy. Zawiera wiele cennego materiału informacyjnego rozproszonego w specjalistycznych opracowaniach i monografiach. Stanowi udaną syntezę najnowszego stanu wiedzy o najbardziej przełomowym okresie w dziejach chrześcijaństwa i judaizmu. Wyjaśnia przyczyny i okoliczności konfliktów, których korzenie tkwią

w odległej starożytności, natomiast skutki trwają do dzisiaj. Napisana przystępnie, żywo i rzetelnie jest dobrym przykładem wyważonej i solidnej refleksji nad zagadnieniami bardzo trudnymi. Od ich naświetlenia i poznania zależy prawidłowe rozeznanie natury chrześcijaństwa i judaizmu oraz właściwe kształtowanie jakościowo nowych stosunków międzyreligijnych.

ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa

Ks. Józef KULISZ SJ, *Jezus w świetle historii*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1989, s. 68.

Czymś niezwykle ważnym w wierze i teologii chrześcijańskiej jest ciągle powracanie do tego, co o Jezusie z Nazaretu mówi nam historia; nie można bez tego do końca zrozumieć nurtu życia duchowego, któremu dał początek i który wciąż od nowa przekształca człowieka i jego dzieje; nie można bez Jezusa zrozumieć historii i kultury człowieka. Szczególnie dużą uwagę na poszukiwania związane z historią Jezusa zwrócili dwa ostatnie stulecia. Historię tych poszukiwań Jezusa historycznego prześledził i zaprezentował nam ks. J. Kulisz SJ w cennej publikacji *Jezus w świetle historii*.

W pierwszej części sygnalizowanej publikacji autor omawia zagadnienie indywidualnych interpretacji Ewangelii, które doprowadziły do wytworzenia się postawy racjonalnej w podejściu do Biblii, a w konsekwencji do zakwestionowania jej historyczności i historyczności Jezusa. Początków tej postawy należy szukać już u Lutra, a bezpośrednim jej twórcą stał się H. S. Reimarus. Zwolennikami tej postawy byli następnie G. E. Lessing, K. F. Bahrđt oraz H. E. G. Paulus. Postawa ta doprowadziła Reimarusą do uznania Jezusa za oszusta; Bahrđt uznał, że Jezus był tylko narzędziem w rękach esseńczyków, a Paulus widział w Jezusie tylko nauczyciela wzniosłej moralności. Następny etap w liberalnej krytyce biblijnej wyznacza D. F. Strauss, który wprowadził do niej założenia racjonalno-idealistyczne wyprowadzone przede wszystkim z filozofii Hegla, czyli teorię mitu: Ewangelie w jego interpretacji są efektem konkretyzowania się oderwanych mitów we właściwie mało znanej postaci Jezusa Chrystusa. Dalszą kontynuacją stało się wydarzenie publiczne, znaczące i stanowiące element historii powszechnej.

W tym sensie wydarzeniem społecznym jest chrześcijaństwo, potwierdzone przez Tacyta, Swetoniusza i Ojców Apostolskich, do których należą: autor *Didache*, Klemens Rzymski, Hermas, Ignacy Antiocheński, Polikarp ze Smyrny, Pseudo-Barnaba, autor *Listu do Diogneta*, Papiasz. Ważnym dokumentem mówiącym o chrześcijaństwie jako fakcie społecznym jest list Pliniusza Młodszego do cesarza Trajana; potwierdzają ten fakt Tertulian i Justyn. Wielkie znaczenie dla potwierdzenia chrześcijaństwa jako faktu publicznego ma nauczanie chrześcijańskie, które, co wielokrotnie jest potwierdzone w Nowym Testamencie, opiera się na wydarzeniach ziemskiego życia Jezusa, który jest Chrystusem Zbawicielem. Oprócz Nowego Testamentu cennym źródłem ukazującym Jezusa wyznawanego przez chrześcijaństwo jest świadectwo Józefa Flawiusza oraz Pliniusza Młodszego. Tę samą prawdę znajdujemy potwierdzoną w pismach Ojców Apostolskich. Faktem publicznym są także Księgi Nowego Testamentu; świadczą o tym, wyliczone i omówione, najstarsze papirusy i kodeksy oraz przyjęte w całym Kościele cztery Ewangelie. Zwrócenie uwagi na chrześcijaństwo, chrześcijańskie nauczanie i pisma chrześcijan jako fakty publiczne poświadcza, że chrześcijaństwo jest religią historyczną, gdyż „wchodząc w dzieje ludzkie od swych początków stawało się tworzywem duchowym historii, powodującym jej rozwój i ciągle odradzającym kulturę i cywilizację” (s. 64). Chrześcijaństwo jest religią historyczną przede wszystkim dlatego, że przedstawia zbawienie jako wydarzenie dokonane w konkretnej postaci historycznej Jezusa Chrystusa, Boga-Człowieka. Chrześcijaństwo zawsze wiązano z konkretną postacią Jezusa Chrystusa, z Jego życiem,